

Photo by Morteza Nikoubazl/NurPhoto

“אישה, חיים, חירות”: ממחאה למהפכה?

רז צימט

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מותה הטראגי של מהסא אמיני בת ה־22 עורר במחצית ספטמבר גל מחאות חריף בכל רחבי איראן. המחאות מובלות בעיקר בידי צעירים וצעירות ילידי שנות ה־90 והעשור הראשון של המאה ה־21, נושאי הדגל של המאבק למען חירויות פוליטיות ואזרחיות. בשונה מגלי המחאה שפרצו באיראן בשנים האחרונות והתמקדו בדרישה לשיפור כלכלי, מחאת 2022 לובשת אופי פוליטי ואנטי־ממסדי מובהק תוך קריאת תיגר על עצם קיומו של שלטון אנשי הדת. גלי המחאה, שהופכים תדירים וקיצוניים יותר, מבטאים את המלכוד שבו ניצב המשטר האיראני לנוכח תהליכי העומק בחברה האיראנית. בעוד שבחברה ובייחוד בקרב הדור הצעיר מתחוללות תמורות מרחיקות לכת וגוברת התביעה לשינוי, ממשיך המשטר להתבצר בעמדותיו במאמץ לשמר את עצמו. בשלב זה נראה שאין ביכולתו של המשטר למנוע את המשך המחאה, אף אם אין ביכולתם של המפגינים לערער את יסודות המשטר. גם אם יצליח המשטר לדכא את גל המחאות, ניתן לצפות לגילויים נמשכים של מרי אזרחי, שעלולים לאורך זמן לשחוק אף יותר את בסיס הלגיטימציה של המשטר, לערער את לכידותו הפנימית ולהחריף את המחאה עד כדי הצבת איום של ממש על עצם שרידותו.

מילות מפתח: איראן, חברה, פוליטיקה, יציבות משטר, מהומות, מחאה

מבוא

מותה הטרגי של מהסא אמיני בת ה־22 עורר במחצית ספטמבר גל מחאות חריף ברחבי איראן. אמיני נעצרה ב־13 בספטמבר בעת ביקור עם משפחתה בטהראן, בטענה שלא הקפידה על חובת עטיית הרעלה. במהלך שהייתה בתחנת המשטרה התמוטטה אמיני, נכנסה לתרדמת והועברה לבית חולים, שם מתה ב־16 בספטמבר. **לטענת קרובי משפחתה**, מותה של אמיני נגרם כתוצאה ממכות שספגה בראשה בעת מעצרה בידי 'משמרות הצניעות'. זמן קצר לאחר מותה החלו הפגנות מחאה, שהתפשטו עד מהרה לאזורים נרחבים בכל רחבי איראן. המפגינים קראו סיסמאות בגנות בכירי המשטר ובראשם המנהיג העליון עלי ח'אמנהאי, התעמתו עם כוחות ביטחון הפנים ותקפו מוסדות ציבור. חלק מהמפגינות הסירו את הרעלה מעל ראשיהן ובמקרים מסוימים אף הציתו אותה במחאה על כפיית קוד הלבוש האסלאמי. נכון ל־20 באוקטובר נהרגו **לפי נתוני ארגון זכויות האדם באיראן** לפחות 244 בני אדם במהלך המהומות.

כישלון הרפובליקה האסלאמית במימוש מטרותיה המרכזיות של המהפכה האסלאמית, ובראשן פתרון המצוקות הכלכליות והשגת חופש פוליטי, עמד בבסיסם של כמה גלי מחאה מאז 1979, בהם מחאת הסטודנטים ב־1999, 'התנועה הירוקה' ב־2009, המחאה העממית בשלהי 2017 ובתחילת 2018 ומהומות הדלק בנובמבר 2019. בינואר 2020 יצאו אלפי אזרחים זועמים לרחובות במחאה נגד בכירי המשטר, בעקבות **הפלתו בשוגג של מטוס נוסעים אוקראיני** על ידי משמרות המהפכה וניסיונות בכירי המשטר לטיח את פרטי המקרה. בקיץ 2021 התקיימו ברחבי איראן **שורת הפגנות** על רקע החרפתה של מצוקת המים והחשמל. במאי 2022 פרצו **הפגנות במחאה** על עלייה במחיריהם של מוצרי קמח, שמן, ביצים, עוף ומוצרי חלב בשיעור חד של עשרות עד מאות אחוזים, בעקבות החלטת הממשלה לבטל את שער החליפין הרשמי המיועד ליבוא מוצרי מזון בסיסיים ותרופות. זמן קצר לאחר מכן פרצו **הפגנות בדרום איראן** לאחר קריסת בניין מטרופול בעיר הדרומית אבאדאן ב־23 במאי, שגרמה למותם של עשרות בני אדם. מחאת ספטמבר 2022 היא אפוא גל נוסף בשורה של גלי מחאות שהפכו בשנים האחרונות תכופות יותר ויותר.

מחאת 2022 בהשוואה לגלי מחאה קודמים

אף על פי שהפגנות באיראן אינן תופעה חריגה, ניתן להצביע על כמה הבדלים משמעותיים בין מחאת ספטמבר 2022 לתנועות מחאה קודמות בשני העשורים

האחרונים. ראשית, היקף המחאה ופריסתה הגיאוגרפית שונה בהשוואה למחאות קודמות. בסך הכול **הקיפה המחאה** למעלה מ־100 ערים בכל רחבי איראן. ברוב ההפגנות השתתפו ככל הנראה בין **מאות לאלפי מפגינים**. לשם השוואה, **מספר המפגינים הכולל** במהומות הדלק בנובמבר 2019 נע, על פי נתוני משרד הפנים האיראני, בין 130 ל־200 אלף ביותר ממאה מוקדים שונים ברחבי איראן. מספר זה גבוה יותר בהשוואה לגל המחאה של דצמבר 2017–ינואר 2018, אך נמוך במידה רבה בהשוואה למחאת 2009 ('המהפכה הירוקה'), שפרצה על רקע הטענות לזיוף תוצאות הבחירות לנשיאות בקיץ 2009 והוציאה לרחובות מאות אלפי מפגינים, ועל אחת כמה וכמה בהשוואה למהפכה האסלאמית ב־1979, שהקיפה מיליוני בני אדם. לעומת זאת, פריסתה הגיאוגרפית של מחאת 2022 הייתה רחבה באופן משמעותי בהשוואה למהומות 2009, שהתרכזו בעיקר בטהראן ובכמה ערים גדולות נוספות. פריסתן של המהומות בשלהי 2017 ובשלהי 2019 הייתה אף היא רחבה במיוחד, אך ההפגנות התקיימו בעיקר בערי השדה בפריפריה.

אף על פי שהפגנות באיראן אינן תופעה חריגה, ניתן להצביע על כמה הבדלים משמעותיים בין מחאת ספטמבר 2022 לתנועות מחאה קודמות בשני העשורים האחרונים.

גם ההרכב הסוציו־אקונומי של המפגינים שונה מבעבר. בעוד שבמחאות 2009 תפסו **בני מעמד הביניים העירוני** מקום מרכזי בהפגנות, רוב גלי המחאה בשנים האחרונות ובפרט מהומות הדלק ב־2019 הובלו בעיקר בידי בני השכבות המוחלשות, המנהלים מאבק מתמשך על רקע מצוקותיהם הכלכליות. על פי **נתוני משרד המודיעין** שנמסרו לידי ועדת החוץ והביטחון של המג'לס, רוב העצורים במהומות הדלק היו מובטלים, מועסקים בשכר נמוך או בעלי השכלה נמוכה. מחאות ספטמבר 2022 הובלו בעיקר על ידי צעירים. על פי **נתוני גורם ביטחוני** שהתפרסמו בעיתון השמרני ג'ואן, המקורב למשמרות המהפכה, 93 אחוזים מהמפגינים היו צעירים מתחת לגיל 25. הפרשן הפוליטי ומבקר המשטר צאדק זיבאללאם התייחס **בראיון ליומון הרפורמיסטי אעתמאד** לתפקידים המרכזי של צעירים, נשים וסטודנטים בני מעמד הביניים העירוני בהפגנות, והביא כראיה לכך את השקט היחסי ששרר במהלך המהומות באזורים המאוכלסים בעיקר בשכבות מוחלשות, לרבות בטהראן עצמה. עם זאת, בהפגנות בלט גם מקומן של נשים משכבות חברתיות שונות וכן של בני מיעוטים אתניים

הנדרשת במקרה של איום חמור על יציבות המשטר. באופן חריג ביחס לגלי מחאה קודמים עצרו השלטונות גם פעילי זכויות אדם, ידוענים שהביעו תמיכה במחאה ופעילים פוליטיים מרכזיים ובהם **פאיזה האשמי**, בתו של הנשיא לשעבר אכבר־האשמי רפסנג'אני, שנעצרה ב־27 בספטמבר באשמת הסתה ועידוד המהומות. כמו כן נעצרו **לפחות 40 עיתונאים**, בהם **נילופר חאמדי** כתבת העיתון הרפורמיסטי שרק, שהייתה הראשונה שדיווחה על מותה של אמיני בבית החולים.

זמן קצר לאחר פרוץ המהומות החלו השלטונות לשבש את רשתות האינטרנט והסלולר המשמשות את המפגינים להעברת הוראות, לפרסום מועדי ההפגנות במרכזי הערים ולהפצת סרטונים המתעדים את המחאה. עם זאת ובשונה ממהומות הדלק ב־2019, נמנעו השלטונות מחסימה גורפת של הרשתות והסתפקו בהאטת מהירות הגלישה ובחסימה זמנית, בעיקר משעות אחר הצהריים עד הלילה, מועד עיקר ההפגנות. עדכון **מדיניות חסימת הרשתות** במהלך המהומות עשוי לבטא ניסיון מצד השלטונות לצמצם את המחיר הכלכלי הכרוך בפעולות החסימה המשבשת את חיי האזרחים, מסבה נזקים כלכליים כבדים לאזרחים רבים התלויים באינטרנט לפרנסתם או להשכלתם ופוגעת במערכות הבנקים ובהתנהלות העסקית בכלל.

תובנות מרכזיות ממחאת 2022

הקצנה

כישלונם המתמשך של המשטר במתן מענה לדרישות הציבור בתחום הפוליטי, האזרחי והכלכלי והעדפתו לדיכוי המהומות על פני התמודדות של ממש עם מצוקות האזרחים הפכו את גלי המחאה באיראן לתכופים ולקיצוניים יותר. תנועות המחאה בשני העשורים האחרונים המחישו היטב את נכונותם של אזרחי איראן לשוב ולצאת לרחובות כדי לממש את דרישותיהם ולהבטיח עתיד טוב יותר להם ולילדיהם. נראה עם זאת שגלי המחאה בשנים האחרונות חריגים הן בתדירות ההפגנות והן בקיצוניות, המתבטאת בגילויי אלימות ובסיסמאות הנשמעות נגד עצם קיומו של המשטר. גלים אלה ניזונים מהניכור המתרחב בין האזרחים, בעיקר דור הצעירים, לבין מוסדות המשטר, מהדיכוי ומהפרת זכויות אדם מצד השלטונות, מהכבדת המשבר הכלכלי ומממדי השחיתות הפושה במערכות הפוליטיות והכלכליות במדינה.

אף שמחאת ספטמבר 2022 החלה על רקע מותה של אמיני, לא הסתפקו המפגינים בדרישה לביטול חובת הרעלה או אף להפסקת פעילותם של משמרות הצניעות, אלא קראו תיגר על עצם קיומו של שלטון

לשוניים, בעיקר כורדים ובלוצ'ים, שביטאו בעיקר קריאות אנטי־ממסדיות ותביעות כלל־לאומיות להסרת האפליה הנהוגה כלפיהם ולהרחבת החירויות האזרחיות־פוליטיות, ולא דווקא מגמות אתניות־בדלניות.

אפשר להצביע על קשר ישיר בין הובלת המחאה על ידי צעירים וצעירות, ובעיקר סטודנטים, שהם בעלי תודעה פוליטית גבוהה ונושאי הדגל של המאבק למען חירויות פוליטיות ואזרחיות, לבין סדר היום של המחאה, שהתמקד בדרישות פוליטיות־אזרחיות ולא בדרישות כלכליות. מהומות 2009 נשאו אופי פוליטי מובהק, אם כי התמקדו בטענות האופוזיציה הרפורמיסטית לזיוף תוצאות הבחירות ("איפה הקול שלי?"). לעומת זאת, רוב גלי המחאה בשנים האחרונות נסבו סביב הדרישה לשיפור כלכלי ולצדק חברתי, אף כי גם בהם נשמעו קריאות בעלות אופי פוליטי ואנטי־ממסדי. הישגות השכבות המוחלשות מחוץ למעגל המחאה (בדומה להישגות מעמד הביניים העירוני מחוץ למעגל המחאה ברוב גלי המחאה בשנים האחרונות) מקשה את גיבושה של קואליציה חברתית כלל־ארצית נרחבת, שהיא תנאי הכרחי לקידום שינויים פוליטיים באיראן.

בשונה ממהומות 2009, שהובלו על ידי מנהיגי התנועה הרפורמיסטית, ובראשם מיר־חוסין מוסוי ומהדי כרובי, למחאת 2022 (בדומה לגלי המחאה בשנים האחרונות) אין הנהגה מוכרת ומאורגנת, הגם שיתכן כי ההפגנות בערים השונות אורגנו על ידי פעילים מקומיים. מדובר בתופעה נפוצה בשנים האחרונות בעולם כולו, הקשורה באופן הדוק לתפוצת הרשתות החברתיות המאפשרות התארגנות חסרת הנהגה בקנה מידה רחב. היעדר הנהגה מאוחדת עשוי להוות יתרון בשלבים ראשוניים של המחאה, משום שהוא מקשה על המשטר לעצור את המנהיגים כחלק ממאמציו לדכא את ההפגנות. עם זאת, היעדר הנהגה עשוי להקשות על תנועת המחאה בהמשך הדרך לגבש יעדים ברורים, לקדם דרישות מוגדרות מול השלטונות ולהציג חלופה לסדר הפוליטי הנוכחי.

בדומה לגלי המחאה הקודמים, גם כאן נקט המשטר אמצעי דיכוי מגוונים לפיזור ההפגנות. השלטונות תגברו את כוחות הביטחון בערים המרכזיות, השתמשו באמצעים לפיזור הפגנות (לרבות אש חיה במקרים מסוימים) ועצרו ככל הנראה אלפי מפגינים. כוחות ביטחון הפנים הפגינו יכולת דיכוי יעילה תוך **הפקת לקחים מגלי מחאה קודמים**. עיקר הדיכוי התבצע בידי כוחות ביטחון הפנים וכוחות המיליציה העממית בסיג', המופקדת בין השאר על דיכוי הפגנות נגד המשטר. נראה שהשלטונות הצליחו לדכא את רוב מוקדי המהומות, ללא התערבות משמעותית של **משמרות המהפכה**,

שהיה נהוג בזמן המהפכה, כמוהו כניסיון להלבישם בבגדים שלבשו בגיל שנה. פאזלי ציין כי המציאות השתנתה מאז 1979: האוכלוסייה גדלה מ־36 ל־85 מיליון בני אדם, הנשים משכילות יותר ופעילות יותר בשוק העבודה וסגנון החיים השתנה. חברה שבה האינטרנט נגיש כמעט לכולם אינה יכולה לחיות כבעבר, ונשים שסיימו ללמוד באוניברסיטה ועברו שינויים מחשבתיים אינן יכולות לחשוב ולהתנהג באותו האופן. הסוציולוג האיראני הצביע על חוסר שביעות הרצון המתרחב בקרב שכבות חברתיות מגוונות, בין בשל מצוקות כלכליות או בשל היעדר חירויות פוליטיות.

האתר עצר־י איראן גרס כי משתתפי ההפגנות מייצגים את דור הצעירים ילידי העשור הראשון של המאה ה־21, השונים מאוד מבני הדור הקודם. אלה התאפיינו במידה רבה של צייתנות לבעלי סמכות, בין בשל חינוך וכבוד ובין מתוך פחד. ואולם הדור הצעיר אינו מוכן לציית, יש לשכנע אותו ולא ניתן להתמודד עימו באמצעות הנחיות ופקודות. הצעירים חשופים יותר למידע באמצעות האינטרנט ויכולים להשוות עצמם לאחרים, ולפיכך גם ציפיותיהם גבוהות יותר. על השלטונות לקיים עימם דיאלוג מעמדה שווה ותוך נכונות לכבד את רצון הרוב, שאם לא כן יעבור המשטר ממשבר אחד לשני. העיתונאי והפעיל הרפורמיסטי עבאס עבדי הצביע אף הוא על הצעירים ילידי ראשית המאה ה־21, שאינם מוכנים לקבל את ערכיה הרשמיים של הרפובליקה האסלאמית, כמובילי המהפכה. **בראיון עיתונאי** אמר עבדי כי מותה של אמיני היה המכה הסופית שהובילה ליציאת הצעירים והצעירות לרחובות. שנים של השפלה בידי משמרות הצניעות והיחס המשפיל כלפי נשים במוסדות המדינה ובחלוקת המשאבים הביאו לפקיעת סבלנותן. יתר על כן, השלטונות לא סיפקו כל אפשרות למחאה חוקית ולא הותירו שום אפשרות אחרת למעט מחאות אלימות. בהיעדר חופש התארגנות וחופש ביטוי שיאפשרו לאזרחים לבטא את דרישותיהם באופן חוקי, וללא כל אפשרות להשפיע באמצעות השתתפות פוליטית חופשית, לא נותרה לציבור כל ברירה אלא לצאת לרחובות.

המאבק לחירויות פוליטיות ואזרחיות לא נזנח

החרפת המצוקות הכלכליות והחברתיות הביאה בשנים האחרונות לדחיקת המאבק למען חירויות פוליטיות ואזרחיות מראש סדר היום הציבורי באיראן. החרפת המשבר הכלכלי חייבה את האזרחים, לרבות מעמד הביניים העירוני, להתמקד במאבק הישרדותי יום־יומי, ומנעה ממנו להתפנות למאבק על החירות. הכלכלן האיראני **מוסא ע'ני־נז'אד התייחס** לתופעה זו כשטען כי

אנשי הדת. עמדה זו ניכרה היטב בסיסמה "אישה, חיים, חירות", שהפכה לאחת הסיסמאות הבולטות במחאה וביטאה את השאיפה לשינוי הסדר החברתי והפוליטי הקיים. תהליך ההקצנה הניכר מגל מחאה אחד למשנהו אינו מפתיע לנוכח החרפת הייאוש והתסכול בקרב הציבור. מאז מהומות הדלק הזהירו פרשנים, אנשי רוח ואקדמאים איראנים בולטים מפני מגמה זו. כך למשל **הזהיר הפרשן הפוליטי והעיתונאי אמיר מוחביאן** שפרק הזמן בין גלי המחאה עלול להתקצר אף יותר. הוא הצביע על התסכול והזעם הגוברים בקרב הציבור וטען שהחברה האיראנית יושבת על "פצצה חברתית" העלולה להתפוצץ בכל רגע. הוא ציין כי בשונה ממהומות 2009, שהונהגו על ידי זרם פוליטי מסוים, גלי המחאה האחרונים ספונטניים ועממיים. לפיכך קשה יותר לשלוט בהם, מה שהופך אותם למסוכנים יותר.

מחאת דור ה־Z

הובלת תנועת המחאה בידי צעירים איראנים בני דור ה־Z, ילידי שנות ה־90 והעשור הראשון של המאה ה־21, משקפת היטב את תהליכי השינוי בחברה האיראנית בעשורים האחרונים, בעיקר בקרב הדור הצעיר, שהביאו להעמקת הפער בין הצעירים למשטר ומציבים אתגר גובר בפני הרפובליקה האסלאמית. בשנים האחרונות נשמעה באיראן **ביקורת כלפי נציגי דור זה**, שכללה ביטויי לעג וזלזול כלפי הצעירים, המעדיפים לחגוג ולבלות במתחמי בידור וקניות ללא כל תכלית ראויה. כל זאת לעומת ילידי שנות ה־50 וה־60 שהובילו את המהפכה האסלאמית, וילידי שנות ה־80 וראשית שנות ה־90 שהובילו את מהומות 2009. נטייתם הבולטת של הצעירים בני מעמד הביניים העירוני למפגשים נטולי תכלית פוליטית־חברתית הוצגה על ידי המבקרים כביטוי לאסקפיזם פוליטי. השתתפותם הפעילה של הצעירים בהפגנות המחאה האחרונות מעידה על כך שחרף נטייתם הגוברת של הצעירים האיראנים לאינדיווידואליזם ולאסקפיזם, הם אינם מוכנים להשלים עוד עם המשך הדיכוי הפוליטי והאזרחי בידי השלטונות, ההגבלות על חופש הפרט והקשיים הכלכליים המחרפים.

מאז פרוץ המהומות הצביעו פרשנים ומומחים על המשבר החמור שבפניו ניצבים הצעירים האיראנים, ואשר מזין את מחאתם. **בראיון לעיתון אעתמאד** טען הסוציולוג מוחמד פאזלי כי הצעירים מיואשים וחסרי תקווה, בייחוד כאשר הם משווים את מצבם למקומות אחרים בעולם. אין להם כבר מה להפסיד והם דורשים שינוי יסודי. החברה האיראנית צמחה ב־43 השנים האחרונות ואינה מוכנה עוד לקבל את הערכים שהונהגו לאחר המהפכה. הניסיון לכפות על הצעירים אורח חיים

נשים בחזית, הרעלה כסמל

המערכה הציבורית נגד כפיית הרעלה הפכה בשנים האחרונות לאחד הביטויים הבולטים במאבקן של הנשים האיראניות לשוויון זכויות. הגם שבמהלך השנים נבחנו מחדש היבטים שונים במדיניות כלפי נשים על רקע שינויים פוליטיים ותמורות חברתיות, הנשים באיראן עדיין סובלות מאפליה ממוסדת בחוק בתחומים שונים ובהם הדין הפלילי, קידום בשירות הציבורי והמשלתי, חוקי הנישואים, הגירושים והמשמורת על ילדים וכדומה. בעשורים האחרונים גברה המודעות הציבורית לאפליה הנהוגה כלפי נשים ברפובליקה האסלאמית וגברה הדרישה לשינוי החקיקה בתחומים שונים כמו שילוב במשרות ציבוריות ופוליטיות והאילוץ לעטות רעלה.

בימים הראשונים למחאה הציבורית שפרצה באיראן בדצמבר 2017 התייצבה וידא מואחד כשהיא גלוית ראש במחאה נגד כפיית הרעלה הנהוגה ברפובליקה האסלאמית. היא הפכה במהרה למודל לחיקוי עבור עשרות נשים שיצאו לרחובות בערים מרכזיות באיראן והסירו את הרעלות שלהן. גל מחאה זה ביטא שלב נוסף במאבק נגד כפיית הרעלה. התגברותו של מאבק זה לא נסתרה מעיניהם של בכירי המשטר ואנשי הדת ואף יצרה בקיעים ראשונים בעמדת הממסד הדתי בסוגיה זו. במאי 2015 **ביטא אישה הדת האיראני** חוג'ת אל-אסלאם מוחמד-רזא זא'ארי התנגדות חריגה לכפיית הרעלה, ואף טען שהנהגת מדיניות זו לאחר המהפכה הייתה טעות שהשלטונות צריכים להודות בה ולתקנה. לדבריו, המדיניות בדבר עטיית רעלה הייתה צריכה להתבסס על העיקרון האסלאמי שלפיו "אין כפייה בדת", וכי אם יפעל המשטר בדרך של עידוד הרעלה וניסיונות שכנוע, תהיה לדבר השפעה רבה יותר מאשר בדרך של כפייה. את המאבק נגד אכיפת קוד הלבוש האסלאמי ובפרט אכיפת הרעלה יש לראות על רקע **התרחקות הציבור מהדת**. הפוליטיזציה המופרזת של הדת באיראן, כישלון של המשטר בפתרון בעיותיה הכלכליות-חברתיות הקשות של איראן והשחיתות הנרחבת צמצמו את תמיכתן של שכבות נרחבות של הציבור במשטר המהפכני, וחשוב יותר – החלישו את כוח המשיכה של הדת בעיני ההמונים. התרחקות הציבור מהדת ניכרת היטב באי-הקפדה על קוד הלבוש האסלאמי. **מחקר שנערך על ידי מרכז המחקרים של המג'לס** בקיץ 2018 העלה כי 70 אחוזים מהנשים אינן מקפידות על עטיית רעלה בהתאם לציווי ההלכתי. בין 10 ל-15 אחוזים מהנשים לא הקפידו כלל על רעלה ורק 13 אחוזים מהן שמרו בקפדנות על חובת עטייתה. עוד הראה הסקר שרוב הציבור מתנגד להתערבות ממשלתית בסוגיית הרעלה, ושהתנגדות זו ניכרת גם בקרב נשים המקפידות על

שיפור המצב הכלכלי בשנות ה-90 הוא שאפשר למעמד הביניים להעלות דרישות פוליטיות ולממשן באמצעות בחירת הנשיא מוחמד ח'אתמי בשנת 1997. אזרחים העוסקים בעיקר בדרכים לשפר את מצבם הכלכלי אינם מתפנים, לדבריו, לעסוק בחירויותיהם הפוליטיות.

את הרקע למחאה יש לחפש במגמות העומק בחברה האיראנית ובהגברת מאמצי הדיכוי הפוליטי ואכיפת קוד הלבוש האסלאמי מצד שלטונות איראן.

גל המחאה האחרון הוכיח כי המאבק על חופש פוליטי לא נזנח. מותה של אמיני היה אומנם הזרז למהומות, אך את הרקע למחאה יש לחפש במגמות העומק בחברה האיראנית ובהגברת מאמצי הדיכוי הפוליטי ואכיפת קוד הלבוש האסלאמי מצד שלטונות איראן. בקיץ 2022 עצרו כוחות הביטחון את הפוליטיקאי הרפורמיסטי הבכיר מוסטפא תאג'זאדה, שהואשם בפעולה נגד הביטחון הלאומי ובהפצת שקרים במטרה לערער את דעת הקהל. ימים ספורים לאחר מכן נעצרו שלושת במאי הקולנוע מוחמד רסולוף, מוסטפא אל-י אחמד וג'עפר פנאהי באשמת "הפצת תעמולה אנטי-מהפכנית" והפרת ביטחון הציבור. הגברת הדיכוי הפוליטי סיפקה עדות נוספת לאוטוקרטיזציה הגוברת של המשטר, בפרט מאז השתלטות השמרנים על כל מוקדי הכוח המרכזיים במדינה בעקבות בחירתו של הנשיא אברההים ראסי ביוני 2021.

במקביל החרפו שלטונות איראן את המערכה לאכיפת קוד הלבוש האסלאמי, ובייחוד את כפיית הרעלה (חג'אב). בראשית יולי הצהיר הנשיא ראסי כי אי-ציות לחוקי הלבוש מהווה "קידום מאורגן של שחיתות מוסרית בחברה האסלאמית", ודרש מכל המוסדות הממשלתיים לאכוף חוקים אלה בתוקף. בכך ביטא ראסי עמדה מנוגדת לזו של הנשיא הקודם חסן רוחאני, שהביע תמיכה בצמצום אכיפת קוד הלבוש האסלאמי, אף כי לא הצליח לחולל שינוי מעשי במדיניות המשטר לנוכח התנגדות הממסד הדתי-שמרני. הגברת אכיפתו של קוד הלבוש האסלאמי מבטאת בראש ובראשונה הכרה של הממסד השמרני בהתרופפות ההקפדה בעניין זה מצד האזרחים, בפרט בקרב הדור הצעיר, וזאת כחלק מתהליכי החילון המואצים בחברה האיראנית. בסוף יוני 2022 נעצרו בעיר שיראז שבדרום איראן כמה ממארגניו של מפגש צעירים וצעירות, **שתועדו בסרטון שהפך ויראלי** כשהם מתאספים וגולשים על סקייטבורד ללא הקפדה מינימלית על קוד הלבוש האסלאמי.

בעמדותיו במאמץ לשמר את עצמו בכל האמצעים העומדים לרשותו. תהליכי השינוי החברתיים אינם נעלמים מעיני המשטר, המודע לפער המתרחב בין הציבור למוסדות השלטון ומכיר בצורך לספק לו מענה, אף על פי שקיימים חילוקי דעות בצמרת השלטון לגבי הפתרונות הדרושים.

תהליכי העומק החברתיים והלחצים המרחיפים מבית ומחוץ מציבים בפני המשטר האיראני אתגר כבד משקל, שעלול לאורך זמן לסכן את מעמדו ואף את יציבותו.

המשטר האיראני כבר הוכיח בעבר נכונות להגמיש מעט את עמדותיו, למשל ביחס לכניסת נשים לאצטדיוני כדורגל ולשימוש בצלחות לוויין. לאחרונה התירו השלטונות את כניסתן (אף כי המוגבלת) של נשים לאצטדיונים, ולא רק במשחקים בינלאומיים, בהתאם לדרישת התאחדות הכדורגל העולמית, אלא גם במשחקי ליגת העל. בכך נסוגו השלטונות במידה מסוימת ממדיניות האפליה נגד נשים. גם החוק משנת 1995 האוסר על שימוש בצלחות לוויין לקליטת שידורים מחו"ל אינו נאכף בצורה הדוקה. ואולם דומה שהמשטר נמצא במלכוד. מענה לדרישות הציבור מחייב סטייה מהדוגמה המהפכנית וביצוע שינויים – ולו מוגבלים – בתחומים מסוימים, דוגמת הגבלת האכיפה האסלאמית והרחבה מסוימת של חירויות הפרט. אלא שסטייה כזו נתפסת בעיני המשטר כהפגנת חולשה, שעלולה להגביר אף יותר את הדרישה לווייתורים נוספים ביחס להרחבת החירויות האזרחיות והפוליטיות, שיסכנו את יציבותו. שלטונות איראן למדו היטב את הלקח של השאה מוחמד רזא פהלווי, שניסיונותיו להפיג את המתח הפוליטי בסוף שנות ה-70 באמצעות ליברליזציה מוגבלת, שכללה שחרור אסירים פוליטיים והרחבת חופש העיתונות, רק הוסיפו שמן על גלגלי המהפכה. יתר על כן, הנכונות להתאים את האידיאולוגיה המהפכנית למציאות המשתנה פחותה כיום אף יותר מבעבר, לנוכח שליטתם המוחלטת של השמרנים בכל מוסדות השלטון. הנשיא לשעבר רוחאני היה מודע היטב לגודל הציפיות והכיר בצורך לקדם רפורמות – גם אם הדרגתיות – לצמצום הפער ההולך וגדל בין המשטר לציבור, ובעיקר הדור הצעיר. לעומתו, המנהיג ח'אמנהאי והנשיא המכהן ראיסי מתמידים בהתנגדותם לכל שינוי ומעדיפים לתלות את האחריות למצב באויבי איראן החותרים לשינוי המשטר.

חרף המחאה הנמשכת, לא ניכרת בשלב זה כל נכונות מצד השלטונות להתאים את הדוגמה המהפכנית למציאות המשתנה, בפרט בנוגע לסוגיות כמו עטיית

כך בעצמן. רק 40 אחוזים מהנשאלים בסקר שנערך במסגרת המחקר הביעו תמיכה בהתערבות השלטונות בעניין זה.

על רקע החרפת אכיפת קוד הלבוש האסלאמי מצד השלטונות, גברה לאחרונה הביקורת הציבורית על התנהלותם האלימה של משמרות הצניעות, שתועדו בהזדמנויות שונות כשהם עוצרים נשים ומכניסים אותן בכוח לניידות המשטרה, ואף נשמעו דרישות לפירוקם. מותה של אמיני הפך את הרעלה לסמל מרכזי במחאה. המשותף לכל התנועות לשינוי באיראן היה יכולתן של קבוצות בעלות אידיאולוגיות ואינטרסים שונים ואף מנוגדים להתלכד סביב סמל משותף: מרד הטבק (1891-1892) סביב ההתנגדות לזיכיונות שניתנו לחברות מערביות להפיק את אוצרות הטבע של איראן, ובייחוד נגד זיכיון הטבק; המהפכה החוקתית (1905-1911) סביב התביעה להענקת חוקה; תנועת ההתנגדות בהנהגת ראש הממשלה מוחמד מוזדק (1951-1953) סביב התביעה להלאמת הנפט; והמהפכה האסלאמית בהנהגת ח'ומייני (1979), שבה השתתפו קבוצות מגוונות סביב הדרישה לשינוי המשטר.

התגובות הסוערות על מותה של אמיני עוררו מחדש את הוויכוח סביב כפיית הרעלה. חברת הפרלמנט (מג'לס) לשעבר פרואנה סלחשורי, שכבר מתחה בעבר ביקורת חריפה על מדיניות המשטר, אמרה בראיון עיתונאי כי עטיית רעלה היא עניין פרטי, וכי לאזרחים יש זכות לבחור את לבושם בעצמם. היא ציינה כי באף מדינה בעולם לרבות ערב הסעודית אין חובת עטיית רעלה, וכי פעילותם של משמרות הצניעות רק יוצרת פחד ושנאה בקרב הציבור ואינה מקרבת אותו לקיום חובת הרעלה או למשטר.

סיכום: חברה משתנה, משטר במלכוד

בראיון לאתר חדשות איראני אמר לאחרונה הפרשן הפוליטי פואד צאדקי כי גל המחאות האחרון מספק למשטר הזדמנות אחרונה להיענות לדרישות הציבור. הוא הזהיר כי אם הזדמנות זו לא תנוצל, לא תהיה עוד דרך לשלוט בחברה. עם זאת, ספק רב אם יש ביכולתו של המשטר האיראני לשנות את דרכו ואת התנהלותו באופן שיספק מענה לציפיות האזרחים. זאת בייחוד לנוכח גילו המתקדם של ח'אמנהאי בן ה-83 ודיווחים מתרבים על מצבו הבריאותי המידרדר.

תהליכי העומק החברתיים והלחצים המרחיפים מבית ומחוץ מציבים בפני המשטר האיראני אתגר כבד משקל, שעלול לאורך זמן לסכן את מעמדו ואף את יציבותו. בעוד שבחברה האיראנית מתחוללות תמורות מרחיקות לכת וגוברת התביעה לשינוי, ממשיך המשטר להתבצר

האזרחים. בראיתם של איראנים רבים החלופה למשטר הנוכחי עלולה להיות גרועה אף יותר, למשל השתלטות משמרות המהפכה על מוקדי הכוח במדינה במקרה של קריסת המערכת הפוליטית הנוכחית. ניסיון אירועי האביב הערבי בעשור האחרון חיזק עוד יותר את התחושה שיציבות ושינוי הדרגתי עדיפים לעיתים על פני תהפוכות פוליטיות, שתוצאותיהן אינן ידועות מראש.

לצד העוצמות שבידי המשטר, בתנועת המחאה ניכרות כמה חולשות מרכזיות. ראשית, היא עדיין לא הצליחה לגייס מסה קריטית של מפגינים. רוב ההפגנות המתקיימות בשגרה מוגבלות מאוד ומקיפות מאוד או אלפי בני אדם לכל היותר. שנית, רוב המחאות הן מקומיות. לא קיימת הנהגה ברמה הארצית, וברוב המקרים לא ניתן להצביע על תיאום או אף על שיתוף פעולה בין מגזרים שונים הנוטלים חלק במחאה. חרף הצטרפות מזדמנת של נציגי עובדים, כגון עובדי קבלן בתעשיית הנפט או סוחרים בבאזאר לתנועת המחאה, קיים קושי לתאם בין מוקדי המחאה השונים ברחבי המדינה ולהשביט מגזרים כלכליים חיוניים כגון תעשיית הנפט, כפי שאירע במהלך המהפכה האסלאמית. שלישית, קיים קושי מתמשך בגיבוש קואליציה חברתית כלל-ארצית, שהיא תנאי הכרחי לקידום שינויים פוליטיים באיראן.

בשלב זה נראה שאין ביכולתו של המשטר למנוע את המשך המחאה, אף כי גם אין ביכולתם של המפגינים לערער את יסודות המשטר. העדפת המשטר להשתמש באמצעי דיכוי במקום להיענות לדרישות הציבור מגבירה לאורך זמן את התסכול ואת הזעם הציבורי, מרחיבה את הפער הגדול ממילא בין הציבור, ובפרט הדור הצעיר, לבין המשטר ומוסדותיו והופכת את המחאות לתכופות יותר, לאלומות יותר ולקיצוניות יותר. גם אם יצליח המשטר לדכא את גל המחאות הנוכחי, ניתן לצפות לגילויים נמשכים של מרי אזרחי, כפי שבאו לידי ביטוי גם במהלך ספטמבר 2022. אלה כללו בין היתר הסרת רעלה בפומבי בידי נשים, שביתות מסחר, השבתת לימודים על ידי מרצים וסטודנטים באוניברסיטאות, קריאת סיסמאות בגנות המשטר על ידי אזרחים ממרפסות בתיים, צפירת מכוניות לאות הזדהות עם המפגינים וכתובת סיסמאות אנטי-ממסדיות על קירות במרחב הציבורי. גם אם אין בגילויי התנגדות אלה כדי להציב איום מיידי ומשמעותי על יציבות המשטר, הרי בהיעדר פתרונות מעשיים לדרישות הציבור והמשך ההתעלמות מתהליכי העומק הדמוקרטיים, החברתיים והתרבותיים המתחוללים באיראן עלולה המדינה לגלוש למצב מהפכני מתמשך, עד כדי הצבת איום של ממש על עצם שרידותו של המשטר.

רעלה, שהיא אחד מסמליה המובהקים של הרפובליקה האסלאמית. אדרבה, בכירים בממסד הדתי-שמרני שבו והצהירו כי המשטר מייחס חשיבות רבה להמשך המדיניות הנהוגה בנוגע לרעלה. כך למשל הדגיש איש הדת הבכיר איתאללה נאצר מכארם-שיראזי בהודעה שפרסם בעקבות פרוץ המהומות את זכותם של האזרחים למתוח ביקורת על התנהלות השלטונות, וקבע כי על השלטונות להקשיב לביקורת זו ואף לבצע שינויים, אם נדרשים כאלה. עם זאת הוא הדגיש כי עטיית רעלה היא חובה דתית חשובה והכרחית המשרתת את האינטרסים של החברה, אף כי אכיפתה צריכה להתבצע באופן ראוי. גם נשיא איראן לא ביטא עד כה כל כוונה לשנות את המדיניות. בנואם טלוויזיוני ב-28 בספטמבר שב ראסי והאשים את אויבי איראן, ובראשם ארצות הברית, בעידוד האלימות באיראן ובמאמץ לערער את הביטחון במדינה. הוא הדגיש כי יש להבחין בין מחאות חוקיות ל"הפרעות" המסכנות את הביטחון ואת חיי האזרחים ורכושם. ראסי לא שלל דיאלוג ציבורי בנוגע לרפורמות נדרשות ולשיטות שונות למימוש החוק, אך הבהיר כי דיאלוג כזה אינו יכול להתנהל ברחובות.

במצב עניינים זה לא נותרה לשלטונות ברירה אלא להמשיך להישען על אמצעי הדיכוי היעילים שברשותם, מתוך הערכה כי מאזן הכוחות בין המשטר לתנועת המחאה נוטה עדיין לטובתו. חרף הקשיים ממשיך המשטר לשמר בידיו כמה עוצמות המאפשרות לו לצלוח את האתגרים. ראשית, הוא אוחד באמצעי דיכוי רציניים ויעילים. שנית, הוא עדיין נהנה מתמיכה ניכרת בקרב מנגנוני הביטחון ואכיפת החוק, ובראשם משמרות המהפכה הנאמנים לו ותלויים בו. נקודת מפנה עשויה להתרחש אם יתברר שחלק מכוחות הביטחון מסרבים להשתתף בפעילות הדיכוי. כמו כן, האליטה הפוליטית השלטת מצליחה בשלב זה לשמור על לכידות פנימית חרף חילוקי דעות פוליטיים. בשונה מהאליטה של השאה, שקיימה קשרים הדוקים עם המערב ויכלה למצוא לעצמה מקלט פוליטי וכלכלי מחוץ לאיראן, לאליטה השלטונית של הרפובליקה האסלאמית אין דרך אחרת אלא להילחם על השלטון. שלישית, המשטר נהנה עדיין מתמיכה פעילה או סבילה מצד קבוצות חברתיות שונות, שחלקן נאמנות לו מסיבות אידיאולוגיות ואחרות תלויות בו מבחינה כלכלית.

יתר על כן, בקרב חלק מהציבור האיראני ניכר עדיין חשש מפני שינוי מהפכני שיוביל לכאוס פוליטי. כאוס מעין זה עלול להיות מנוצל על ידי גורמים רדיקליים במשמרות המהפכה ובמערכת הפוליטית או על ידי גורמים זרים, ובראשם ארצות הברית, כדי לכפות על איראן סדר פוליטי חלופי שאינו עולה בהכרח בקנה אחד עם רצונות

וסירוב מצד חלק מכוחות הביטחון להשתתף בדיכוי המפגינים. אלה תלויים בעיקר בהתפתחויות באיראן עצמה, שהשפעת המערב עליהן מוגבלת. לכל היותר יכול המערב להמשיך במאמצים לקידום יוזמות שיספקו לאזרחי איראן תקשורת חופשית וזרימת מידע, ולבטא תמיכה פומבית במפגינים, שעשויה לספק להם רוח גבית להמשך מאבקם.

ד"ר רז צימט הוא מומחה לאיראן במכון למחקרי ביטחון לאומי ובמרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב. בעל תואר שני ושלישי בהיסטוריה של המזרח התיכון מטעם אוניברסיטת תל אביב ותואר ראשון בהיסטוריה של האסלאם והמזרח התיכון מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. ד"ר צימט שירת למעלה משני עשורים באגף המודיעין. הוא כתב עשרות מאמרים ופרשנויות בתחומי מחקר, מרצה בפורומים אקדמיים וציבוריים שונים ומספק פרשנויות בתחום האיראני עבור אמצעי תקשורת בארץ ובחו"ל. razz@inss.org.il

החרפת האתגר הפנימי למשטר האיראני עשויה לפתוח בפני המערב הזדמנויות חדשות לקידום שינוי פוליטי באיראן. ב-2009 נמנע הממשל האמריקאי בהנהגת ברק אובמה מתמיכה מעשית בהפגנות, בין היתר מחשש לסימונה של האופוזיציה הרפורמיסטית כמשתפת פעולה עם ארצות הברית. בכל מקרה, ספק אם התערבות אמריקאית כזו הייתה מביאה לתוצאות שונות, לנוכח העובדה שתנועת המחאה ומנהיגיה לא כיוונו אז לשינוי פוליטי מהפכני כולל. זאת בשונה מהמחאה הנוכחית, החותרת במידה רבה לערעור הסדר הפוליטי הקיים. עם זאת, ספק אם יש בהתערבות מערבית פעילה לטובת המפגינים בעת הנוכחית כדי לתרום תרומה מכרעת לשינוי מאזן הכוחות לטובת תנועת המחאה. הסיכויים לשינוי פוליטי כולל באיראן נראים קלושים למדי ללא כינון קואליציה חברתית כלל-ארצית נרחבת, התגבשות הנהגה מאוחדת למחאה